

ANADOLU VE KOSOVA TÜRK AĞIZLARINDA g>c, k>ç DEĞİŞMELERİ

DR. CAHİT BAŞDAŞ

Dünya üzerinde oldukça geniş bir coğrafyada konuşulan Türk dilinin yaşayan lehçe ve ağızları arasındaki fonetik, morfolojik ilgi, büyük ölçüde tespit edilmiştir. Ağız araştırmaları, yazı dili araştırmalarına kıyasla daha sınırlıdır.

19. yüzyıldan itibaren Türk ağızları üzerine çeşitli derleme, karşılaştırma ve incelemeler yapıldı.¹ Yabancı araştırmacılar tarafından başlatılan ağız araştırmaları, 1940'lı yıllardan itibaren yerli araştırmacıların katkıları ile gelişerek devam etmektedir.

Başta Anadolu ağızları olmak üzere, bütün Türk ağızlarının tasnifi ve ağız atlasının yapılabilmesi için, derleme çalışmalarının bir an önce tamamlanması gerekir. Anadolu ağızlarından derlenen metinler esas alınarak çeşitli karşılaştırmalar ve tasnif çalışmaları yapılmıştır.² Bu eserler, uzun süren zahmetli çalışmaların, bilginin, sabrın değerli ürünleridir.

Asıl konuya geçmeden önce, Türk dili ve özellikle ağız araştırmaları açısından önemli olduğuna inandığım bir hususu burada ifade etmekte yarar görüyorum. Ağız araştırmaları için yeterli teknik donanım ve imkâna sahip olmadığımız bilinen bir gerçektir. Anadolu ağızlarıyla ilgili mevcut metinlerin önemli bir bölümü, yabancılar, lisans seviyesinde öğrenciler ve amatör kişiler tarafından derlenmiştir.³ Bu tür metinlerde, bazı ses özelliklerinin gözden kaçması ya da tam olarak tespit edilememiş olması ihtimali yüksektir. Dolayısıyla söz konusu me-

1 Bk. Zeynep Korkmaz, *Anatolian Dialects*, Handbuch Der Türkischen Sprachwissenschaft, Teil I, Akademie Kiado, Budapeşt 1990; Tuncer Gülensoy, *Anadolu ve Rumeli Ağızları Bibliyografyası*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981.

2 Anadolu ağızlarının en kapsamlı tasnifi Leylâ Karahan tarafından yapıldı, *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*, TDK Yayınları, Ankara 1966.

3 Benzer tespitler Zeynep Korkmaz, Leylâ Karahan, Ahmet Buran gibi araştırmacılar tarafından da yapılmıştır. Bk. Z. Korkmaz, "Anadolu Ağızları Üzerindeki Araştırmaların Bu Güncü Durumu ve Karşılaştığı Sorunlar", *TDAYB* -1975-1976, s.143-172; L. Karahan, *a.g.e.*, s. IX; A. Buran, *Anadolu Ağızlarında İsim Çekim (Hâl) Ekleri*, TDK Yayınları, Ankara 1996, s. 9.

tinlerin sıhhati hususunda ciddî endişelerimiz vardır. Bu bakımdan ağız araştırmalarına esas aldığımız metinleri ihtiyatla değerlendirmemiz gerektiğine inanıyorum.

1991 yılında Malatya-Akçadağ yöresinden derleme yaparken bazı yerleşim birimlerinde⁴, birer damak sesi olan g ve k ünsüzlerinin, dış eti ünsüzleri $c, ç$ gibi telâffuz edildiğinde tanık olduk. Titizlikle yaptığımız derleme neticesinde, düz-ince ünlüler e, i yanındaki hemen bütün g ve k ünsüzlerinin kurallı olarak c ve $ç$ 'ye dönüştüğünü tespit ettik. Buna benzer ses değişmelerinin Anadolu'nun başka yörelerinde olduğunu öğrenince, konuya olan ilgimiz bir kat daha arttı.

Ulaşabildiğimiz tarihî ve yaşayan lehçelerimize ait metinlerde, benzer ses değişmelerinin örneklerini bulamadık. Temel fıkraları ve Karadenizli taklitlerinde tanık olduğumuz söz konusu ses değişmelerinin gerçekten Karadeniz bölgesi ağzlarında olup olmadığını öğrenmek amacıyla incelediğimiz *Rize İli Ağzları*⁵ adlı eserde, bu değişmelerin örneklerine rastlanmadı. Ancak Ahmet Caferoğlu tarafından aynı yöreden derlenen metinlerde, bahsettiğimiz ses değişmeleri gösterilmiştir.⁶ Ayrıca yöreden insanlarla yüz yüze yaptığımız görüşmeler, Caferoğlu'nun tespitini doğrulamaktadır. Bu durum, yukarıda ifade ettiğimiz endişelerimize bir örnek teşkil etmesi bakımından önemlidir.⁷

$g > c$, $k > ç$ ünsüz değişmeleri, başlıca Malatya, Kuzeydoğu Anadolu, Erzurum ve Kosova ağzlarında görülmektedir. Her iki değişme, adı geçen yörelerde, birlikte ve sadece ince ünlüler yanında meydana gelmiştir. Bu ses değişmeleri, bazı araştırmacılar tarafından Anadolu ağzlarının tasnifi için bir ölçü olarak da değerlendirilmiştir.⁸

4 Bu yerleşim birimleri, ilgili çalışmamızda "II. Ağız Bölgesi" olarak adlandırıldı. Bk. C. Başdaş *Akçadağ Yöresi Ağzları* (İnceleme-Metinler-Sözdizimi) İnönü Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Malatya 1992.

5 Turgut Günay, *Rize İli Ağzları*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1978.

6 Ahmet Caferoğlu, *Kuzeydoğu İllerimiz Ağzlarından Toplamalar*, TDK Yayınları, İkinci Baskı, Ankara 1994, s. 257-302.

7 Leylâ Karahan da bu ses değişmesinin araştırmaların çoğunda gösterilmediğini ifade etmiştir. (L. Karahan, *a.g.e.*, s.100, 106 numaralı dipnot).

8 L. Karahan'ın adı geçen eserinden (s. XII) öğrendiğimize, göre Leyde Üniversitesi öğrencilerinden Piet Kral, hazırladığı master tezinde (1980) Rumeli ve Anadolu ağzlarını sınıflandırmıştır. Bu tasnifte, $k > g$, $k > h$ değişmelerinin yanında $k > ç$, $g > c$ ünsüz değişmelerini de ölçü olarak değerlendirmiştir.

Ağız özellikleri, etnik yapıyla yakından ilgilidir.⁹ $g > c$, $k > \zeta$ ünsüz değişmelerinin görüldüğü Malatya, Rize, Trabzon, Erzurum ve Kosova yöresi ağızlarının teşekkülünde aynı etnik kökenden olan Türk gruplarının rol oynadığı söylenebilir. Batı Rumeli Türk ağızlarıyla Anadolu'nun kuzeydoğu ağızları arasında bağlantı vardır. Yani Batı Rumeli'ye Türklerin yerleştirilmesinde, Kuzeydoğu Anadolu'da yaşayan Türk ögeleri önemli rol oynamıştır. Rumeli'de ilk Türk yerleşmesi XIV. yüzyılda Gelibolu-Edirne çevresinde oldu ve bu ilk yerleşenler Kuzeydoğu Anadolu Türkleri idi¹⁰. Osmanlılar, XV. yüzyılda egemenliklerini Anadolu'nun kuzeydoğu bölgelerine yaydılar ve buradaki Müslüman, yani Türk ögelerini -muhtemelen değişik dönemlerde- Batı Rumeli'ye yerleştirdiler. Batı Rumeli ağzının oluşmasında Kuzeydoğu Anadolu Türkçesinin rolü olduğu muhakkaktır. Doğu Anadolu bölgesinin batı sınırında bulunan Malatya/Akçadağ yöresi halkının ataları da muhtemelen Doğu Karadeniz bölgesinden gelmiştir¹².

Anadolu ve Kosova Türk ağızlarından derlenen metinlerde $g > c$, $k > \zeta$ değişmesiyle ilgili olarak tespit ettiğimiz örneklerin bir bölümünü veriyoruz.

1. Anadolu Ağızları

a. Erzurum Yöresi Ağızlarında

Ovacık bucağının bazı yerleşmelerinde, İspir ilçesinin güney, Tortum ilçesinin güney ve Narman ilçesinin dağınık bazı yerleşmelerinde kelime ve hece başındaki g ünsüzünü c ve çeşitleri olarak boğumlayan kimselerle karşılaşmaktadır. Kelime ve hece başındaki g ünsüzünü c ünsüzüne dönüştüren yerleşmelerde, kelime başındaki k ünsüzünün de ζ ve çeşitlerine dönüştürüldüğü görülür¹³. Erzurum vilâyeti içindeki ağızlardan birinde gerçekten $k > \zeta$ ve $g > c$ değişme-

9 Bk. Z. Korkmaz, "Anadolu Ağızlarının Etnik Yapı ile İlişkisi Sorunu", *TDAY-B 1971*, TDK Yayınları, Ankara 1971, s. 21-32.

10 Gyula Nemeth, "Bulgaristan Türk Ağızlarının Sınıflandırılması Üzerine", *TDAY-B 1980-81*, TDK Yayınları, Ankara 1983, s. 160.

11 G. Nemeth, *a.g.m.*, s. 161.

12 Yöre halkından bazı yaşlılar, bu yönde rivayetler nakletmektedir. Bk. C. Başdaş, *a.g.e.*, s. 119, 125, 138, 142.

13 Efrasiyap Gemalmaz, *Erzurum İli Ağızları (İnceleme-Metinler Sözlük ve Dizinler)*, TDK Yayınları, Ankara 1995, C. I, s. 152.

leri vardır¹⁴. Ahmet Caferoğlu'nun Pasinler - Surbaha köyünden derlediği metinlerde, söz konusu değişmeler görülmektedir¹⁵.

$g > c$ değişmesi

Metinlerden tespit ettiğimiz örneklerde ince ünlüler yanındaki g 'ler çoğunlukla c olmuştur.

bezircan < bezirgân	(DİAT-184)	cörmir < görmüyor	(EİA-152)
cece < gece	(DİAT-190)	cösterdi < gösterdi	(DİAT-184)
celdi < geldi	(EA-15)	cözi < gözü	(EİA-152)
ceriye < geriye	(DİAT-184)	ecer < eğer	(DİAT-145)
cetirdiği < getirdiği	(DİAT-183)	süpürce < süpürge	(EA-15)

$k > ç$ değişmesi

Yöreden derlenen metinlerde ince ünlüler yanındaki çoğu k 'ler $ç$ olmuştur.

böyüç < büyük	(DİAT-184)	çim < kim	(EA-15)
cörmir ç < görmüyor ki	(EİA-152)	çöpek < köpek	(DİAT-196)
çeseceh < kesecek	(EA-15)	çüçük < küçük	(DİAT-196)
çef < keyf	(EİA-62)	içi < iki	(DİAT-201)
çes- < kes-	(DİAT-239)	zeçi < zeki	(EA-15)

b. Rize Yöresi Ağzlarında

Bazı araştırmacılar tarafından gösterilmemekle birlikte, Rize'nin doğusunda Pazar, Ardeşen, Fındıklı¹⁶ ve Çayeli¹⁷ ağzlarında $g > c$, $k > ç$ ünsüz değişimleri görülür.

$g > c$ değişmesi

Rize yöresi ağzlarında sık görülen bir ünsüz değişmesidir. İnce ünlüler yanındaki kelime başı ve hece başında bulunan g ünsüzü genellikle c 'ye değişmiştir.

14 Selahattin Olcay, *Erzurum Ağzı, İnceleme-Derleme Sözlük*, TDK Yayınları, Ankara, 1995, s. 15.

15 Ahmet Caferoğlu, *Doğu İllerimiz Ağzlarından Toplamalar*, TDK Yayınları, II. baskı, Ankara 1995, s. 183-190.

16 L. Karahan, *a.g.e.*, s. 100.

17 A. Caferoğlu, *KİAT*, s. 298.

cece	<	gece	(KİAT-294)	cömlek	<	gömlek	(KİAT-280)
cel	<	gel	(KİAT-259)	cördi	<	gördü	(KİAT-290)
cibi	<	gibi	(KİAT-288)	cümiş	<	gümüüş	(KİAT-263)
cidalum	<	gidelim	(KİAT-287)	cüzel	<	güzel	(KİAT-289)
cömsün	<	gömsün	(KİAT-296)	yözcar	<	rüzgâr	(KİAT-294)

k > ç değişmesi

Bu değişme de yöre ağızlarında ince ünlüler yanında görülmektedir.

beçar	<	bekâr	(KİAT-287)	dönerçen	<	dönerken	(KİAT-301)
çemanimun	<	kemanımın	(KİAT-281)	içen	<	iken	(KİAT-301)
çim	<	kim	(KİAT-292)	içi	<	iki	(KİAT-287)
çör	<	kör	(KİAT-293)	türçi	<	türkü	(KİAT-297)
çöyli	<	köyli	(KİAT-296)	yüşek	<	yüksek	(KİAT-294)

c. Trabzon Yöresi Ağızlarında

Trabzon merkez, Sürmene, Araklı¹⁸ ve Yomra¹⁹ ağızlarında $g > c$, $k > ç$ ünsüz değişmeleri görülmektedir.

g > c değişmesi

Trabzon yöresi ağızlarında, g ünsüzü, ince ünlüler yanında çoğunlukla c olmuştur.

cece	<	gece	(KİAT-157)	cöysüne	<	göysüne	(KİAT-245)
cel	<	gel	(KİAT-148)	cöz	<	göz	(KİAT-157)
celın	<	gelin	(KİAT-147)	cülmiş	<	gülmüş	(KİAT-245)
cibi	<	gibi	(KİAT-243)	cün	<	gün	(KİAT-245)
citmiş	<	gitmiş	(KİAT-244)	cüzel	<	güzel	(KİAT-151)

k > ç değişmesi

$g > c$ değişmesinin meydana geldiği yörelerde, aynı şartlarda, $k > ç$ değişmesi görülmektedir.

18 L. Karahan, *a.g.e.*, s. 100.

19 L. Karahan, *a.g.e.*, s. 100; A. Caferoğlu, *KİAT*, s. 184.

çefen	<	kefen	(KIAT-245)	çümen	<	çimen	(KIAT-246)
çendisine	<	kendisine	(KIAT-244)	çümler	<	kimler	(KIAT-184)
çiraz	<	kiraz	(KIAT-183)	çünçü	<	çünkü	(KIAT-245)
çötü	<	kötü	(KIAT-245)	erçeg	<	erkek	(KIAT-242)
çöy	<	köy	(KIAT-244)	esçi	<	eski	(KIAT-243)

d. Malatya Yöresi Ağzlarında

Bazı çalışmalarda gösterilmekle birlikte²⁰ Malatya'nın Akçadağ ilçesinde $g > c$, $k > ç$ ünsüz değişimleri açık ve net olarak görülmektedir. Akçadağ ilçesinden biz-zat yaptığımız derlemelerde, bu ilçenin Kadıbrahim, Keklikpınarı, Resuluşağı, Develi köyleri ağzlarında söz konusu ses değişimlerinin örneklerini tespit ettik²¹. Ayrıca Pütürge ilçesinde benzer ünsüz değişimleri görülmektedir²².

Akçadağ yöresi ağzlarındaki $g > c$, $k > ç$ değişmesi, sadece düz-ince ünlüler (e, i) yanında meydana gelmiştir.

$g > c$ değişmesi

Yöre ağzlarında düz ince ünlüler e, i yanındaki kelime başı ve hece başında bulunan g ünsüzü çoğunlukla c olmuştur.

ceder	<	gider	(AYA-118)	cibi	<	gibi	(AYA-139)
celdi	<	geldi	(AYA-120)	cidih	<	gidiyoruz	(AYA-126)
celin	<	gelin	(AYA-136)	cidilar	<	gidiyorlar	(AYA-126)
ceri	<	geri	(AYA-137)	cidiniz	<	gidiyorsunuz	(AYA-128)
cetirdim	<	getirdim	(AYA-124)	cirdi	<	girdi	(AYA-124)

$k > ç$ değişmesi

Akçadağ yöresinde $g > c$ değişmesinin meydana geldiği ağzlarda, aynı şartlarda, kelime başı ve hece başı k ünsüzleri çoğunlukla $ç$ biçiminde görülmektedir.

20 Bk. Cemil Gülseren, *Malatya İli Ağzları* (İnceleme-Metin-Sözlük), İnönü Üniversitesi, Sos. Bil. Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Malatya 1997.

21 Bk. Cahit Başdaş, *a.g.e.*, s. 16, 48.

22 Yörede derleme yapan Ar. Gör. Mehmet Hazar'ın, sözlü ifadesidir.

çendi < kendi (AYA-126)	derçe < derken (AYA-139)
çendir < kendir (AYA-132)	herçes < herkes (AYA-137)
çesek < kesek (AYA-141)	içi < iki (AYA-139)
çim < kim (AYA-124)	mahçeme < mahkeme (AYA-124)
çişi < kişi (AYA-122)	sançi < sanki (AYA-121)

2. Rumeli Ağızları

Kosova Türk Ağızlarında

Rumeli Türk ağızları hakkında günümüze kadar, birçok araştırma, inceleme yapılmıştır²³. Özellikle Kosova Türk ağızları üzerinde incelemeler yapan Nîmetullah Hafız, $g > c$, $k > ç$ ünsüz değişmelerini Kosova Türk ağızlarının en önemli özelliklerinden biri olarak değerlendirmiştir²⁴. Bu ünsüz değişmeleri, Yugoslavya'da sadece Kosova ağızlarında görülmektedir. Sırp, Hırvat ve Arnavut dillerine geçen Türkçe kelimelerde de söz konusu ünsüz değişmelerine rastlanır. Bu değişmelerden olarak ince ünlülerden önce gelen k ve g 'ler $ç$ ve c olmaktadır²⁵.

$g > c$ değişmesi

Bu ünsüz değişmesi, Anadolu ağızlarında olduğu gibi, ince ünlüler yanında ki kelime başı ve hece başı ünsüzlerinde görülmektedir.

cebe < gebe (N.H.II-226)	cülce < gölge (N.H.I-129)
celdım < geldim (N.H.II-231)	cün < gün (N.H.I-129)
cibi < gibi (N.H.I-129)	cünül < gönül (N.H.I-129)
cit- < git- (N.H.II-226)	cürdi < gördü (N.H.II.231)
cül < gül (N.H.II-226)	hanci < hangi (N.H.I-129)

23 Bk. Tuncer Gülensoy, *Anadolu ve Rumeli Ağızları Bibliyografyası*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981; Nîmetullah Hafız, "Kosova Türk Ağızlarında Çekim ve Yapım Ekleri", Uluslar Arası Türk Dili Kongresi 1988, TDK Yayınları, Ankara 1996, s. 225-249.

24 N. Hafız, "Kosova Türk Ağızlarında $k > ç$ ve $g > c$ Ünsüz Değişmeleri", Beşinci Milletler Arası Türkoloji Kongresi Tebliğler, *Türk Dili, İ. Ü. Ed. Fak. Yayınları*, İstanbul 1985, C. I, s. 127.

25 N. Hafız, "Kosova Türk Ağızlarında Çekim ve Yapım Ekleri", *Uluslar Arası Türk Dili Kongresi 1988*, TDK Yayınları, Ankara 1996, s. 226.

$k > ç$ değişmesi*

Kosova Türk ağzlarındaki bu ünsüz değişmesi, Anadolu'da olduğu gibi $g > c$ değişmesiyle aynı şartlarda meydana gelmiştir.

çeçi	<	keçi	(N.H.II-128)	erçen	<	erken	(N.H.I-129)
çel	<	kel	(N.H.II-128)	içi	<	iki	(N.H.I-129)
çim	<	kim	(N.H.I-128)	leçe	<	leke	(N.H.I-129)
çişi	<	kişi	(N.H.II-226)	teçe	<	tekke	(N.H.II-231)
çüpek	<	köpek	(N.H.II-226)	üçüs	<	öküz	(N.H.I-129)

Sonuç

Anadolu'da, Erzurum, Rize, Trabzon ve Malatya yöresi ağzları, Rumeli'de Kosova Türk ağzlarında, sistemli olarak, ince ünlüler yanındaki kelime başı ve hece başında bulunan patlayıcı damak ünsüzleri g , k , çoğunlukla öne kayarak birer diş eti ünsüzü olan c ve $ç$ 'ye değişmiştir. Değişmeler, bize göre, dildeki tabii sızıcılışma temayülünden kaynaklanmıştır.

Bu değişmelerin tarihî metinlerimizde görülmemesi, hâdisenin yeni olduğu anlamına gelmez. Söz konusu değişmeler yazıda gösterilmemekle birlikte, tarihî dönemlerde, sadece ağzlarda muhafaza edilmiş olmalıdır.

$g > c$, $k > ç$ ünsüz değişmelerinin görüldüğü yöre halkları, muhtemelen aynı etnik yapıya sahiptir.

KISALTMALAR

AYA : Cahit Başdaş, *Akçadağ Yöresi Ağzları*, (İnceleme-Metinler-Sözdizini), İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enst. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Malatya 1992.

DİAT : Ahmet Caferoğlu, *Doğu İllerimiz Ağzlarından Toplamalar II*. Baskı, TDK Yayınları, Ankara 1995.

* Burada verilen örnekler, N. Hafız'ın adı geçen iki tebliğinden seçildi.

- EA : Selahattin Olcay, *Erzurum Ağzı, İnceleme-Derleme-Sözlük II*. Baskı, TDK Yayınları, Ankara 1995.
- EİA : Efrasiyap Gemalmaz, *Erzurum İli Ağzları (İnceleme-Metinler-Sözlük ve Dizinler) I, II, III*, TDK Yayınları, Ankara 1995.
- KİAT : Ahmet Caferoğlu, *Kuzeydoğu İllerimiz Ağzlarından Toplamalar*, II. Baskı, TDK Yayınları, Ankara 1994.
- N.H.-I : Nimetullah Hafız, “Kosova Türk Ağzlarında k>ç ve g>c Ünsüz Değişmeleri”, Beşinci Milletler Arası Türkoloji Tebliğler, *Türk Dili C. I*, İstanbul 1985, s. 127-129.
- N.H.-II. : Nimetullah Hafız, “Kosova Türk Ağzlarında Çekim ve Yapım Ekleri”, *Uluslar Arası Türk Dili Kongresi 1998*, TDK Yayınları, Ankara 1996, s. 225-249.
- TDAY-B: *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*.